

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Balassi két verséhez.

A Szilády-féle Balassi-kiadás XXV. darabja Gajári Lajos kifejezése szerint a Balassi-magyarázók «érisalmája». ¹ A zavart főleg az utolsó versszak okozza:

Az ki most ezeket öszveszedegette
Szeretője után kesereg szívébe':
Kit más szűz kezére
— Mint tudatlan ember — ok nélkül ereszte.

Károlyi Árpád e költeményt a Losonczy Annához írt dalok utolsó-jának tartja (Századok 1882.), Kardos Albert szerint «... Losonczy Anna nem volt, *nem lehetett az a szűz*, akit a költő más kezére, mint tudatlan ember ok nélkül ereszte», hanem Losonczy Anna lánya: Anna Mária (Századok 1884.). Gajári Lajos elfogadja Kardos nézetét, míg Illési János, az Anna-vita eldöntője csak annyit mond, hogy a XXV. egyike azon költeményeknek, melyeknek versfejcibe Balassi belefoglalta Losonczy Anna nevét.

Mind e magyarázók Kardost kivéve egyszerűen átsiklottak a legnagyobb nehézségen: a *szűz* szó magyarázatán. Hogy lehet az, hogy Balassi «más szűz kezére ereszti» Losonczy Annát? Kardos úgy segített e nehézségen, hogy egyszerűen megváltoztatta az eredeti szöveg értelmét és a *szűz* szót a *szeretőre* (Losonczy Annára) vonatkoztatta, anélkül, hogy erre figyelmeztetne. Széchy Károly Balassi kiadásában (9. o.) már a másoló vagy a szöveg-közlő hibás olvasásáról beszél, mert szerinte «a szűz szónak itt helye és értelme nincs. Nyilván más *hűv*, azaz más szerelmes kezére kellene állnia. A sor ekkép igazítandó meg.»

Tényleg, ha Balassinak tulajdonítjuk a költeményt, s a Szilády-féle szöveget elfogadjuk, azt kellene feltennünk, hogy Balassi a «szűz» szót, amelyet következetesen «leány» helyett használ (a «leány» szó ismeretlen Balassi szótárában) itt «legény», sőt «szerető» értelmében alkalmazza, ami nyelvtörténetileg is lehetetlen.

Ennyiben tehát egyetérthetünk Széchy Károllyal. Hanem a szövegjavítás önkényes mindaddig, míg más, természetes magyarázatot is lelhe-

¹ Egy. Phil. K. 1886, 295.

tünk. Széchy szövegolvasása nem is szüntet meg minden nehézséget. Ő ugyanis kénytelen feltenni, hogy Balassi a költeményben Losonczi Anna házasságára céloz (1567), melynek idejében Balassi még csak 16 éves volt. De minthogy Széchy se tartotta lehetségesnek, hogy Balassi ilyen fiatalon írta volna a XXV. költeményt, feltette, hogy Balassi «csak később, szerelme új fellobogásakor, bánkodik szerencséjének elszalasztása, Anna elvesztése miatt.» És mintegy érezve e magyarázat nehézkességét, hozzáteszi, hogy «*legalább* keserő énekének e befejező két sorát máskép értelmezni nem lehet. Anna 1567-ben férjhez mehet anélkül, hogy akár magában, akár a növedékeny ifjában mélyebb csalódás ébredhetett volna».

Aki azonban a XXV. költeményt végigolvassa, meggyőződhet arról, hogy itt kései visszaemlékezésről szó sem eshet. Mindjárt az első versszak egészen közeli eseményre utal:

Lelkemet szállotta meg nagy keserűség,
Csak nagy bánat léssen életemben már vég:
Oh én szívem mint ég!
Hogy szerelem miatt örök kínba esék.

És jelen idővel folytatja:

Oly nehéz lelkemnek attul elválása,
Ki szerelmét hozzám igazán mutatta stb.

S alább is:

Mire *hadsz* el engem
Ha nálad nélkül is elfogy én életem?
... Azért én kegyetlenségemnek jutalmát,
Most veszem háládatlanságomnak hasznát:
Fejem árvaságát
Méltán *vallom* immár gyámoltalanságát.

Ha tehát a költeményt Balassinak akarjuk tulajdonítani, egyrészt a Radvánszky-kódex szövegén kell önkényesen változtatnunk, másrészt még e változtatás árán se tudjuk összeegyeztetni Balassi életének adataival.

De ha nem Balassi a költemény szerzője, ki lehet más mint az, akinek neve a versfőkbé van foglalva: *maga Losonczi Anna? Losonczi Anna más szűz, azaz más leány, más nő kezére eresztette szeretőjét.* Ez a magyarázat minden akadályt elhárít: a *szűz* szó okozta kétségek, a keltezés ideje körül támadt nehézségek mind eltűnnek és ha ilyen feltevés-sel próbáljuk elolvasni a költeményt, a helyzet rögtön valóságosabbá lesz:

Igazán tertínt ez is méltán én rajtam
Mert ok nekül magam búcsút neki adtam
Szegényt háborgattam
Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam.

Azért én kegyetlenségemnek jutalmát
Most veszem háládatlanságomnak hasznát:
Fejem árvaságát
Méltán *vallom* immár gyámoltalanságát.

Nem volt kettős szíve, ki miatt énnekem
 Kellott volna félnem vagy idegenednem:
Tudom mit írt nekem
Erős esküvéssel mint bizlalt meg engem.

Hihető-e, hogy Balassi adott ok nélkül búcsút Losonczi Annának, hogy Balassi hivatkozzék arra, amit Anna írt neki: erős esküjére, holott tudjuk, hogy Balassi volt az, aki verseit el-elküldte imádotjtainak? S így van ez az egész költeményben: olvassuk el először Balassi, másodszer Losonczi Anna szerzőségét feltéve, és míg az első esetben lépten-nyomon nehézségekbe ütközünk, az utóbbi feltevés minden csomót megold.¹

Bár általában a Radvánszky-kódex sorrendje a keltezésekre nézve nem lehet mérvadó, a gyűjtemény e részében mégis eléggé pontosan haladó dátumokat találunk: a XXIII. Krusith Ilonához írt udvarló versezet 1577-re, a XXIV. a költemény adatai szerint 1578. tavaszára vagy nyarára esik (rózsáról és violáról van benne szó), a XXV. a szóbanforgó költemény, a XXVI. ismeretlen keltű, a XXVII. 1578. végén kelt. Némi valószínűséggel tehát 1578 nyarára vagy őszére tehetjük a XXV. költemény keletkezésének idejét.

1578-ban írhatta Losonczi Anna e költeményt, melybe valami össze-zördülés után támadt hirtelen bánatát öntötte belé. Ok nélkül búcsút adott neki, holott nem volt kettős szíve, biznia kellett volna levélbeli erős esküjében. S most elvette méltó büntetését: Balassi más szűznek teszi a szépet, vagy legalább is Anna azt hiszi.

Tetszetős feltevés volna a XXV. költeményt a IV. visszhangjának tekinteni. E költemény akrostichona: BALASSI BALINTHE ANNA. Ebben Balassi búcsút vesz Annától:

Hiszem ha esméri idővel énbennem,
 Hogy nem csalárd szívvel személit szeretem,
 Talám megszány engem
 S nem leszen kegyetlen örökké ellenem.

Engem noha mostan előle elődze;
 Búcsúmat úgy adá mint számkivetésre,
 De talám még végre
 Jutok önékje valaha eszibe.

Mintha erre célozna a XXV. 29—32. sora:

Igazán tertínt ez is méltán én rajtam
 Mert ok nekül magam bucsút neki adtam,
 Szegényt háborgattam
 Hozzám nagy szerelmét semminek tartottam.

Vagy vessük össze

IV. 65—68.

Nem úgy mégyek el hogy lennők nálad nekül
 Mert miként hogy test nem élhet lélek nekül,

¹ Az utolsó sor «tudatlan ember»-ében ilyesformán *ember = homo* és nem *vir*.

Igy te szerelmedtül
Soha nem válhatom meg halálom nekül.

XXV. 5—12.

Oly nehéz lelkenek attul elválása,
Ki szerelmét hozzám igazán mutatta,
Mint testnek halálba
Vagyon az lélektől nehéz távozása.

Szinte mint hogy a test mikor az lélektül
Fáj hogy eltávozik mint szeretőtül;
Igy árva fejemtül
A vált el ki engem szeretett hű szívbül.

Versformájuk is ugyanaz. De ha a IV. költemény nem is a XXV.-ben említett összezördülésre céloz, mindenesetre ilyenféle jelenetre kell gondolnunk mind a két esetben.

S ha elfogadjuk, hogy a XXV. költemény 1578-ban keletkezett, az a félreértés nem tartott soká és Losonczy Anna alaptalanul féltékenykedett. Legalább Balassi ezt erősítgeti a XXVII. költeményben, melyből kitünik, hogy a szerelmesek közti egyetértés úgy ahogy helyre állott.

A XXV. költeményt eszerint Losonczy Anna írta s Balassival kötött viszonyának egy igen érdekes mozzanatát őrizte meg. Kitünik az is, hogy Losonczy Anna is megénekelte néha érzelmeit s verses formában írt kedvesének, akárcsak az neki.

*

Szilády kiadásában a 162. oldalon közölt s a Celia-dalok számai alá sorolt (XIII.) költeményt, melyet Amade László versei közt találtak, Imre Lajos fejtegetése óta (Figyelő IV. 47.) Balassi Bálint versei közé számítják. Imre Lajos főérve az, hogy az akrostichon a *Balassa* nevet tartalmazza. De ha a költeményt figyelmesen elolvassuk, e feltevéssel ellenkező adatokat találunk. Írhatja-e egy férfi, s különösen a mindenkinek udvarló Balassi Bálint a következő versszakot?

Akkor mint *esküdtél*, én tudom s te tudod,
Miként *késértgettél*, tudom, nem tagadod:
Igy fizeted bérem?
Ez bizony szemérem!¹
Meg is kell vallanod.

Szivednek nem hittem — tudod — sok ideig,
De utánam jártál tovább esztendeig:
Hittel még istent is
Csalhatsz, mért nem embert is:
Meg is vér holtodig.

Szenvedj te is értem, hogyha én szenvedtem,
Verjen meg az isten méltán is érettem,

¹ Szemérem = szégyen.

Ne csalhass több szívet,
Itten érjen véget
Álnokságod értem.

Nagyon valószínű, hogy nő ír itt egy olyan férfinak, aki több mint egy évig járt utána, csábította, hitegette és aztán megcsalta, otthagya. A költeményt tehát nem egy Balassa írta, hanem egy Balassához írták. Nem lehetetlen, hogy I. Balassi Bálint a hűtlen csábító, bár ő többnyire *i*-vel írja nevét, de az sincs kizárva, hogy más, talán valamely XVII. századi Balassához írták e mély szenvedélyből fakadó költeményt, amely Amade verseire oly nagy hatással volt, hogy lépten-nyomon találkozzunk bennük egy-egy sorával.

Balassi költeményei közül eszerint ki kell vennünk a XXV. és a Cael. XIII. számú verseket. Mindkettőt nő írta, az elsőt Losonczi Anna, a másodikat valamelyik Balassának egy hűtlenül elhagyott kedvese.

Másik tanulságunk az, hogy egyrészt óvakodjunk a Radvánszky-kódexen kívül eső verseket egykönnyen Balassinak tulajdonítani, másrészt hogy magával a Radvánszky-kódex tartalmával szemben is ajánlatos némi körültekintés.

ECKHARDT SÁNDOR.

A Zrinyiász neve.

Ki akarom egészíteni és meg akarom erősíteni e pár sorban Tolnai Vilmosnak a februári számban közölt azon véleményét, hogy a Zrinyiász-elnevezés Kazinczytól ered. Ezt a nevet ugyanis Kazinczy munkáiban már jóval 1817 előtt is megtaláljuk. Tudvalevő, hogy a Szigeti Veszedelem kiadásához Kazinczy rögtön kiszabadulása után hozzálátott, sőt 1803-ban meg is írja Kis Jánosnak, hogy a könyvet visszakarta a censortól, aki csupán három versszakot törölt. (A törölt szakok a 29., 30., 31-ik vsz., melyekben a német segítség megbízhatatlanságáról van szó.) E három versszakot közli is levelében ezen felírással: «*Q' Zriniás. Hatodik ének*» (Lev. 3: 135.) Alkalmassint ő utána él ezen elnevezéssel Csokonai is 1804-ben K.-hoz írt egyik levelében. (Lev. 3: 201.) Itt arról értesíti barátját, hogy régi célja neki is Zrinyi kiadása, egyidős az Árpád felől való gondolatával. Sőt a «Szigeti Parochiale Temploznak . . . haemisphaerica kuppoláján lévő pompás festést, mely a' *Zriniás* foglalattját adja elő» le is akarta rajzoltatni címképül a kiadás mellé.

Már nyomtatásban is olvasható a *Zriniás* elnevezés 1807-ben. Az Annalen der Lit. u. Kunst Intelligenzblatt ezidei folyamának 32—36. l. jelent meg ugyanis K.-nak Von verschiedenen Gattungen der ung. Versification c. értekezése, melyet K. magyarul küldött el a szerkesztő Rumynak, itt-ott németül is közbeszúrva az értelmet, hogy a fordító munkáját megkönnyítse. Az eredeti magyar értekezés a Lev. 4: 545—548. olvasható és utolsó bekezdésében e sorok: «Az első rendbeli versnem ugyan régen ismeretes vala már a' *Zriniás* Írója ideje előtt.»

Ez az ímént említett magyar szöveg a K.-nál szokásos simításokkal, csinosgatással nyomtatásban is megjelent az Erdélyi Múzeum II. füzeté-

ben. (1815: 122—128.) Erről a kiadásról, jobban mondva az Annalenbeli értekezés magyar nyelvű változatáról Váczy János nem tesz említést: Kazinczy Ferenc eredeti műveinek felsorolása közben az Ak. Ért. 217: 54. lapján. A Múzeumbeli szövegben a fönti idézet így hangzik: «Az első rendbeli verselés ugyan régen ismeretes vala már a' *Zrinyiász* (!) előtt.» Az eposznak ma szokásos elnevezése tehát mai alakjában is K.-tól származik és A' magyar verselésnek négy nemeiről c. értekezésében olvasható először. Véleményem szerint a Zriniás egyenesen a *Henriás*, *Hunniás* hatása alatt keletkezett, s az *Iliász* hatására vette fel görögösebb hangzású alakját. K. szerzősége mellett bizonyít az is, hogy nála *Keményiászt* is olvashatunk, Gyöngyösi István Kemény Jánosának görögös elnevezése-képen.

Ugyancsak Kazinczytól ered a *Zrinyi-nemű vers* elnevezés is. Föntebb idézett verstani értekezését e sorokkal fejezi be: «Versificatióknak e' négy nemét a' *Zrinyi-Sylvester-Ráday- és Leoninus* nevekről lehetne és illene elneveznünk». Mit értett az enemű versek alatt, azt legrövidebben a Himfy recensiójában mondja meg: (Erd. Múz. I: 72—89. Érdekes, hogy Váczy J. ennek a recensiónak is csak német szövegű kiadását említi az id. helyen, holott e magyar bírálat hosszabb, szubjektívebb.) «*Zrinyi nemű* a' csak rímelt sor, *Ráday nemű* az, a'melly nemcsak rímeli a' sorokat, hanem a' syllabákat méri is, de szabadabban mint a' görög mértékű sorokban». (79. l.) Különben Döbrentei G. is tanuskodik arról, hogy ezen elnevezés K.-tól származik. Ugyancsak az Erd. Múz. I: 27. l.-ján mondja jegyzetben: «*Zrinyinemű* versnek jó léssen hívnunk a' megkülömböztetés végett Kazinczy Ferenc után, a' mi minden mérték nélkül írott verseinket». Batsányi, akinek példányát használom — a Múzeum-könyvtár jóvoltából — aláhúzta az utolsó szavakat, kétszer is megkérdőjelezte és a lap szélére alája veti: «*igenis! a' ti verseiteket.*»

SIMAI ÖDÖN.

A kuruc balladák szövegkritikájához.

Riedl Frigyes tanulmánya (Irod. tört. II. 417.) a kuruc balladákról érthető érdeklődést keltett és több részével erős ellenvéleményeket zúdított magára. Főleg a Sárospataki Református Lapok (1913. évf. 41—46. sz.) fröcsoportja igyekezett meggyengíteni a tanulmány módszeres érvelését, de sikertelenül. Alább két adalékot csatolok a kuruc balladák szövegkritikájának anyagához; mindkét adat Riedl fejtegetésének eredményeit igazolja más-más oldalról.

1. A *megbődül* (Esz. megv.) ígéről azt mondja: «Feltűnő, ritka szó. Tán Thaly költői különlegessége.» Thalynak néhány más verséből is idéz Riedl: *megbődül*, *bődül*, *rábődül*. Ezek után megjegyzi, hogy Thaly versein és az Esztergom megvételén kívül «tán nem is fordul elő máshol, más költeményben». — A NySz. ismeri ezt az ígét, részben eltérő jelentéssel, 1668-ból Matkó István Bányászcsákányából. Mégis e szót, mint több más, azt hiszem, Arany Jánostól tanulta Thaly. Arany költészete egyébként is

feltűnő hatást tett Thalyéra, mint Riedl is kimutatta. Arany: *Losonczi István* 63. versszakában :

«Érkezik sok porral a natóli basa,
Elbődül az álgyu, fájván szülő hasa.»

Meg kell figyelni, hogy a bődül ige Aranynál ágyura vonatkoztatva fordul elő és Thaly ugyanezen igét négyszeri használata közül háromszor ágyúra vonatkoztatja. Megemlítem, hogy Petőfinél is (kinek költészete szintén hatott Thalyra) előfordul a szóban levő ige :

«Egy-egy bozontos, bús tinó el-elbődül,
Jobb szeretne inni kinn a tó vízből.»

(A puszta télen.)

2. A kuruc balladák *befejezésének módjáról* valamit. Az Ocskai Lászlóról való ének utolsó szaka :

«Ezt szörzék Ujvárbán, ezerhétszáz tízben...
Szegény magyarokat segítse az Isten.»

A Bezerédi nótájának végső szaka :

«Kél a szél, a fíkat vígan legyinti :
Kurucokat a jó Isten segíti, —
Országunkat még egyszer megépíti,
Német ebtül valahára megmenti.»

E befejezésekben az a különös, hogy a dalmok az esemény elmondása után minden átmenet nélkül *általánosan* beszél a magyarságról s ez a befejezésnek sajátos mélabút ad. A részleges, speciális eseményről az egész hazát aposztrofáló sóhajba való átlendülés megvan Aranynál, sőt a Zách Klárában :

«Rosz időket érünk,
Rosz csillagok járnak :
Isten ója nagy csapástól
Mi magyar hazánkat!»

Még különösebbé teszi az egyezést, hogy a részleges eseményből fakadó hazaféltés mind a három idézett költeményben az Istenhez való fohászban nyilvánul. Költői szempontból igen értékes ez a sajátos, megható remegés a hazáért és lehetetlen, hogy Thalyra, kinek lelkivilága ily irányban diszponálva volt, ne tett volna mélyebb eszthetikai hatást a Zách Klára befejezése, melyet azután ő maga is érvényesített.

Tekintetbe kell még azt is venni, hogy Zách Klára álarcos vers, egy XIV. századi hegedős szájába adva. Thaly is az Ocskay Lászlóról való ének és a Bezerédi nótájának meg- vagy újjáalkotásakor egy korabeli énekes helyzetébe képzelte magát és úgy fejezte be a költeményeket, ahogyan az álarcos vers befejezését mesterétől, Arany Jánostól tanulta.

FEHÉRVÁRY DEZSŐ.

Bidpai és Lokman magyar fordítója.

1783-ban jelent meg «Bidpai és Lokman indiai históriái és költött beszédei», mely Galland: Contes et Fables de Bidpai et Lockmann c. fordítása alapján készült. Bevezetésében el van mondva, hogy e mű első részét Zoltán József olaszból lefordította, halála után kézírata egy *czegei lakos* kezébe került, ki azt Galland francia munkája alapján átdolgozta s a hátralevő három résszel — ugyancsak Galland után kiegészítette. Nyilvánvaló, hogy Zoltán Józsefnek, a Telemek fordítójának e megjelent fordításban kevés része van.

Az irodalomtörténet e fordítót illetőleg többszörös tévedésben van. (E tévedésre Szily Kálmán hívta föl figyelmemet). Beöthy Zsolt szerint (a Szépprózai elbeszélés 118—119. lapján) «a munka alapját Zoltán János erdélyi orvosnak... még a mult század [XVIII.] közepe táján kezdet dolgozata képezi, Zoltán egy olasz fordítást használt s az első résszel készült el. Halála után kézírata egy czegei barátja kezébe került...» Gálos Rezső is Zoltán Jánost tartja és mondja a munka fordítójának (A Pančatantram és egyik magyar származéka. Irod. tört. közl. XVI. 174). Bittenbinder Miklós szerint «a bevezetésből értesülünk, hogy a könyvet Zoltán József kezdte olaszból fordítani, annak halála után az I. részt Pataki Sámuel Zoltán Jánosnak, a Telemek fordítójának küldötte el, ő nem sok hasznát vette a kéziratnak, Galland szövege után teljesen átálakította és a hátralevő három részt lefordította» (A Humájun Namé első magyar származéka 16—17. l.) Pintér Jenő szerint is (M. Irod. története II. 317. lapján) a fordítás «Zoltán Józsefé és Zoltán Jánosé».

Mindannyiuknak elkerülte figyelmét Szilágyi Sándor megjegyzése, ki Erdély irodalomtörténete c. értekezésében (Budapesti Szemle VI. 1859. 39. l.) helyesen a következő megjegyzést teszi: «Euphemiával egykorulag jelentek meg Galland után Bidpai és Lockmann indiai költött beszédei (hihetőleg egy gróf Wass által) fordítva...» E megjegyzést Lázár Béla is idézi Zoltán Józsefről szóló cikkében (Egy. Phil. Közöny 1887. 746 l.).

Nagy Ivánnak (M. o. nemes családai XII. 84. l.) czegei gróf Wassokról szóló cikkében közölt családfa alapján szerzőül gróf Wass Sámuelra gondoltunk. Gyanításunkat megerősíti gróf Wass Béla fölvilágosítása, ki Szily Kálmánnak hozzá intézett levelére a következő adatokat hozta tudomására: «gróf Wass Sámuel a családi hagyomány szerint író ember volt. 1781-ben a család férftagjai közül egyedül ő élt Czegében, (az akkor élt gr. Wass Dániel és Miklós Császáriban laktak); másra gondolni nem is lehet, mert az akkori czegei ref. lelkész franciául nem tudhatott. gr. Wass Sámuel feleségének egyik rokona, egy gróf Bethlen költeményt írt hozzá, melyben őt mint írórt üdvözli és ünnepli».

TRÓCSÁNYI ZOLTÁN.

Madách egyik gondolatának származásához.

A gondolatot, mely vizsgálódásunk tárgya, az Ember Tragédiájának két helyéből kell összekonstruálnunk. A 278—284. sorokban (Palágyi

Menyhértnek a Remekírók Képes Könyvtárában található kiadása szerint) a következőket olvassuk :

Nézd ott a *sast*, mely felhők közt kovályg,
Nézd e *vakondot* földet túrva lenn,
Mindkettőt *más-más láthatár övedzi*.
A szellemország látköröd kívül van,
És ember az, ki legmagasb neked.
Az ebnek is eb legfőbb ideálja,
S megtisztel hogyha társául fogad.

Megjegyzendő, hogy az eredeti, át nem javított szöveg szerint (Palágyi 229. l.) a 280—282. versek helyén Madách tömörebben csak ennyit írt:

Mindkettőt *más-más látkör vesz körül*
A legmagasbat embernek tekinted.

A gondolat másik felét a 3808—3811. Alexandernál: 3831—3834. (Az ember tragédiája, Iskola könyvtár, Magyar Olvasmányok Tára, szerk. Beöthy Zsolt, 5. szám, Bpest, 1900.) versek adják :

Az a különbség csak közöttetek,
Hogy ő főként, te embert áldozál
Az Istenségnek, melyet alkotál
Saját képedre, mint ez az övére.

[Mindkéthelyt Lucifer szól Ádámhoz; először mikor még a paradicsomban kísérti őket, másodszer az eszkimóval hasonlítva őt össze].

A *dült betűvel* szedett szavak kikerekítve azt a gondolatkomplexumot adják, hogy az ember a maga látókörének és környezetének megfelelően, csupán az embert tekintheti és tekinti a legmagasabbnak, az ideálnak, tehát az istenséget is csak úgy képzelheti el, amilyen ő; mint ahogy az állatok is — pl. az eb — a saját képükre alkotják és keresik eszményképeiket és alkotnák (hozzátéhetjük) — ha módjuk volna — isteneiket is.

Úgy tudjuk, Madách e gondolatával kapcsolatban még senki sem hívta fel a figyelmet arra, hogy ez eszmemenet az ősmert irodalmakban, elsőségség alapján, a Kr. e. VI. században élt «eleai» bölcsnek, *Xenophanesnek* a sajátja, amint *Clemens Ateaxandrinus* Stromatum VII. könyv 4. c., tomus II. p. 841. és V. könyv 14. c., u. o. p. 714/5. feljegyzett idézeteiből összeállítható ¹ és Xenophanes nevének és személyének ismerői előtt köztudomású. Az előbbi helyen arról szól Clomens, hogy a hellének emberi alakúaknak és emberi tulajdonokkal felruházva képelték az isteneket. Hogy ez mily természetes, annak magyarázásául és erősítéseül hivatkozik Xenophanesre, aki azt mondja, hogy az aithiopsok (= négerek) feketéknek és pizéknek, a thrákok rőteknek és kékszeműeknek ábrázolták isteneiket és lelkületüket is épúgy képelték a saját lelkük mintájára. Ugyanezt a gondolatot kibővítvé idézi az orvos *Theodoretus* Therap. III. könyv 73. c. p. 519. is ² és

¹ Clementis Alexandrini Opera, quæ extant, recognita et illustrata per Joannem Potterum etc. Venetiis MDCCLVII.

² A hely magyar fordításban így hangzik: «Ugyanis az aithiopsokról azt állította (t. i. Xenophanes), hogy feketebőrűeknek és pizéknek ábrá-

Hermann *Diels*: *Poetarum Philosophorum Fragmenta* (Berlin, Weidmann MCMI) c. gyűjteményének 40. l. (a 16. számú szemelvényhez) meg is próbálja a versek — jóllehet kétesértékű — rekonstruálását.

A minket már közelebről érintő második helyen Xenophanes eredeti verseit idézi Clemens, annak az illusztrálására, hogy Xenophanes szerint *egy az Isten és testetlen.*

Ám a halandók azt hiszik, istenek is csak aképpen
Származtak s érzésök, a hangjuk, alakjuk is olyan.

és

Hogyha az ökröknek vagy oroszlánnak keze volna
S írni, miként ember, tudnának avagy alakítani,
A lovak a lovakéra, az ökrök ökörré hasonlóan
Alkotnák meg az istent, testét épen olyannak,
Hogy aminő az övék, a kép legyen arra hasonló.¹

Felmentve érezzük magunkat a sok magyaráztatás alól: az idézetek magok eleget beszélnek. A kérdés csak az, *hogyan jutott Madách a Xenophanes gondolatához?*

A felelet igen egyszerűnek látszik. *Cicero*, a nagy népszerűsítő, a népszerűsítőök örök és tipikus hibájával, t. i. a szerző elhallgatásával, propagálja a xenophanesi gondolatot *De natura deorum* c. munkájában I. könyv 27. c.² (ed. F. Schoemann, Berlin, Weidmann 1857² 71/72. l.), hol az istenek emberalakban való ábrázolásáról beszél és ennek okai közt említi azt is, hogy *az ember semmit se lát szebbnek az embernél.* A természet nagy kerítője magamagának — mondja. Földön és vízen nincs állat, amelynek ne a maga fajtája tessenek leginkább. Mert egyébként miért nem vágyódnék a bika a kancára, a csödör a tehénre? A sas, az oroszlán, a delfin nem részesít a maga fajtájával szomben másfélét előnyben. És minthogy az embernél is így vagyunk, t. i. nekünk is a magunk fajtája a legszebb, nem csoda, ha az isteneket az emberekhez hasonlóknak kép-

zolják hazai isteneiket, a thrákok meg kékszeműeknek és rőteknek, és ép úgy a médek és perzsák is önmagukhoz hasonlóknak; szintúgy átalakítják őket az egyiptomiak is nemzeti típusukra.*

¹ Olvasóink könnyebb megértése kedvéért a sorokat Sebestyén Károly fordításában idéztük, (A görög gondolkodás kezdetei Thalestől Sokratesig. Bpest, 1898. Filozófiai Írók Tára XI. kötet, 102. l. 5. és 6. szám) bár a fordítás sokban nem kielégítő. Így a két első sor, prózában, pontosabban így hangoznék: «Ám a halandók azt hiszik, hogy az istenek (is) születnek s az emberi ruha, hang és alak egyszersmind az övék is»; a harmadik sort pedig eredetileg: «De viszont ha . . . átmenettel kellene kezdeni. stb. (Sebestyén megjegyzéseit Xenophanes e szavait illetőleg l. a 93. lapon). — Az eredeti szöveg variánsokkal olvasható *Diels* i. h. 14. és 15. sz. (Karsten 5., Crusius 30. frgm.) és Fr. Guil. Aug. *Mullachus* (Paris, Firmin Didot MDCCC LXXV, 101. k.) 5. és 6. szám alatt. Clemens után idézik még *Eusebius* *De praefatione Evangelii* XIII., 13. p. 269. sq. (ed. Heinen) és *Theodoretus* i. h. III. 72. sq. stb.

² Cicero az isteni emberszerűségnek e kérdését epikureista hitként ejti sorra. *Plutarchos*, ki ugyanezt szintén így érinti (*De placitis philosophorum*) esetünkben — azt hisszük — kevésbé jöhet tekintetbe.

zeljük.¹ A gondolat oly kézenfekvő és Cicero oly népszerű volt minden időkben, hogy részint a *De natura deorum*, részint az ebből kifrók közismertté tették eme passus tartalmát. Hogy Madách egyenesen Ciceróból olvasta, vagy pedig valami közvetítésnek köszönheti e rominiscenciát, — ennek eldöntését annál inkább is azokra hagyjuk, kik hivatottak a költőnk olvasmányait illető, odig felette fogyatékos vizsgálatokat elvégezni, minthogy egy adatnak vélünk birtokában lenni, mely valószínűvé teszi, hogy talán mégsem Cicero vagy legalább is nem kizárólag Cicero volt Madách gondolatának architypusa.

Diogenes Laërtius, *De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus etc.* libri X. (rec. C. Gabr. Cobet, Paris, Firmin Didot MDCCCL, Graece et latine) III. k. 15. és köv. fejezetében Alkimos négy könyvéből hoz fel példákat arra, hogy *Platon* mennyi hasznot húzott *Epicharmos* műveiből.² Annak illusztrálására, hogy az összes élőlényekben megvan a hasonlóság iránti érzék, amelynél fogva a fajtájukbelit észreveszik (15. c.), két összefüggő darabot idéz is *Epicharmos*ból (16. c.) A második látható összefüggésben van *Xenophanes* második gondolatának második részével, a *Mulachnál* és *Sebestyén*nél 6.-nak jelzett töredékkel. Az összefüggést szolgáló részt elhallgatva, csupán az arra alkalmazott szentenciát idézzük, amely szerint: καὶ γὰρ ἂ κούων κύνι | Καλλίστον εἶμεν φαίνεσθαι, — *aminek legpontosabb fordítása a Madáchnál olvasható: «Az ebnek is eb legfőbb ideálja.»*³ Az ebről vett példa pedig egy *Xenophanes*-variánsban se fordul elő (*Theodoretus*nál oroszlán helyett *elefántról* van szó) és a Cicero-féle példákban felvonuló menaszéria sem ismeri.

A találkozás mindenesetre lehet véletlen is. Hogy Madách olvasta volna *Diogenes Laertiust* (latinul?), — Madách könyveit illető fogyatékos ismereteinkkel mi nem tudjuk megállapítani, de észlelésünk talán sapientissat ahhoz, hogy a helyes nyomra bukkanjon. Részünkről általánosságban nem tartjuk a klasszikus eredetet a *Sophokles*ről szóló «Művészeti Értekezés» írójánál⁴, a *Sophokles* (A férfi és nő témája!) és az *aristophanesi stílus* (A civilizator) riválisánál lehetetlennek. Talán az is nyomra vezetne, ha Madách egyéb műveiben sikerülne e gondolat további változatait felfedezni.

MARÓT KÁROLY.

¹ A lényeges vonások fordítása a 72. lapról.

² *Epicharmos* *Xenophanes*nek kortársa volt, Kosz szigetén született és «dór» vígjátékokat írt, — sokszor vitatkozva a filozofusokkal és gúny tárgyává téve őket.

³ *Epicharmos* fenti helyen kitergeti a gondolatot, hozzátéve: «bikának a tehén, számárnak a szamar, sertésnek pedig a sertés».

⁴ *Palágyi Menyhért*: *Madách Imre élete és költészete*. Bpest, 1900., 130 kk. II.